

EL-CEZERÎ'NİN YAŞADIĞI DİYARBAKIR ARTUKLU SARAYI'NDA EL-CEZERÎ İZLERİ

İrfan YILDIZ*

Giriş

Bu çalışma kapsamında el-Cezerî'nin yaşadığı Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda el- Cezerî İzleri hakkında bilgi verilecektir. Çalışma kapsamında öncelikle Bediüzzaman Ebû'l-İzz İsmâ'il bin er Rezzâz el-Cezerî'nin yaşamı ve yaptığı çalışmalar anlatılacaktır. Daha sonra el-Cezerî'nin yaşadığı, çalışmalarını yaptığı ve “El-Câmi‘ Beyne'l-İlm ve'l- ‘Ameli’n-Nâfi fî Sınaâti'l-Hiyel” (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar) adlı eserini yazdığı Diyarbakır Artuklu Sarayı ve el-Cezerî'nin Artuklu Sarayı için yaptığı eserler kaleme alınacaktır. Artuklu Sarayı'nda el-Cezerî izleri anlatılırken öncelikle el-Cezerî'nin saray için yaptığı ve günümüze ulaşmayan eserler hakkında bilgi verilecektir. Akabinde 2018 yılında beri yapılan Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkan ve el-Cezerî'nin yaptığı tahmin edilen mimari öğeler tanıtılacaktır.

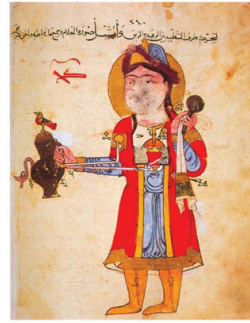
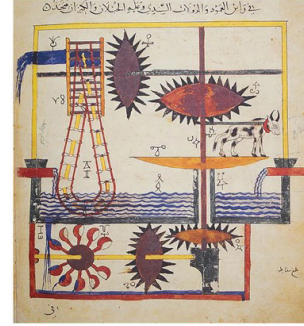
El-Cezerî'nin Hayatı ve Yaptığı Çalışmalar

Bediüzzaman Ebû'l-İzz İsmâ'il bin er Rezzâz el-Cezerî'nin yaşamı hakkında kaynaklarda pek bir bilgiye ulaşılamamaktadır. El-Cezerî'nin biyografisini kendi kaleme aldığı kitabının ilk sayfasında verdiği bilgilerden öğrenebiliyoruz bunun dışında herhangi bir bilgi mevcut değildir. “El-Câmi‘ Beyne'l-İlm ve'l- ‘Ameli’n-Nâfi fî Sınaâti'l-Hiyel” adlı kitabının ilk sayfasında aslen Cizreli olduğunu ve Amid (Amed, Diyarbakır) Artuklu Sarayı'nda çalıştığını kitabını burada Amid Artuklu Sultanı Melîk Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed bin Kara Arslan bin

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi

Davûd bin Sukmân bin Artuk'un (1200-1222) isteği üzerine yazdığını belirtmektedir. El-Cezerî H. 577 / M.1181 yılından başlamak üzere 25 yıl boyunca Artuklu Sarayı'nda hizmet vermiştir (**Fotoğraf: 1**). Çalışmalarını ağırlıklı olarak Sultan Melik Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed (1200-1222) döneminde yapmıştır. Ancak el-Cezerî Melik Salîh'in kardeşi Kutbeddin II. Sökmen (1185-1200) ve babası Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan (1167-1185) zamanında da Artuklu Sarayı'nda çalıştığını kitabında belirtmektedir. El-Cezerî'nin Amid Artuklu Sarayı için yaptığı kapının üzerindeki kitabeden el-Cezerî'nin Nûre'ddîn Muhammed bin Kara Aslan için de eserler yaptığı anlaşılmaktadır. Bediüzzaman Ebû'l-İzz İsmâ'il bin er Rezzâz el-Cezerî, Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda çalışırken Melik Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd için bazı tasarımlar yaptığını bu çalışmalarını sultana gösterdiğini, sultanın bu çalışmalarını çok beğendiğini ve kendisinden bu çalışmalarını bir kitapta toplamasını istediğini belirtmektedir. Diyarbakır Sultanı Melik Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed bin Kara Arslan bin Davûd bin Sukmân bin Artuk'un (1200-1222) isteği üzerine, el-Cezerî, "El-Câmi' Beyne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fi Sınaâti'l-Hiyel" (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar) adlı ünlü eserini kaleme aldığını belirtmektedir (El-Cezerî, 2002:1-2). El-Cezerî'nin 1205-1206 yılında vefat ettiği ileri sürülmektedir (Çayırdağ, 1986:5). Ancak bu tarih kesin bir tarih olmayıp tahmini bir tarihtir. Durmuş Çalışkan, Cezeri'nin ölüm tarihinin M. 1206 verilmesinin sebebini Cezeri'ye ait kitabın en eski nüshası olan M.1206 tarihli Topkapı Sarayı 3472 sayılı envanter numarasıyla kayıtlı olan el yazması nüshasında Cezeri hakkında ek paragrafta "rahmetullah" ifadesinin yazılı olmasından kaynaklandığını bu paragrafın M.1206 tarihinden sonra bilinmeyen bir tarihte bu nüshaya eklendiği belirterek, El-Cezeri'nin ölüm tarihi için M. 1206 tarihini vermek yanıltıcı bir bilgidir şeklinde bilgi vermektedir (Çalışkan, 2016:67). Ancak El Cezeri'nin el yazmasının önsözünde Melik Salîh'in babası el-Mansûr Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan (1167-1185), kardeşi Kutbeddin II. Sökmen (1185-1200) ve Melik Salîh olarak bilinen Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd (1200-1222) zamanında Artuklu Sarayı'nda 25 yıl çalıştığını belirtmektedir. Diyarbakır Artuklu Sultanı Melik Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed bin Kara Arslan bin Davûd bin Sukmân bin Artuk'un (1200-1222) isteği üzerine kitabını yazdığını belirtmiştir.

Melik Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd'un hükümdarlık yılları göz önüne alındığında el-Cezerî'nin H. 577/ M. 1181 yılından itibaren Artuklu Sarayı'nda çalışmaya başladığını ve bu çalışmalarını M.1205-6 yıllarına kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle el-Cezerî'nin H.602/M.1205-6 tarihinden sonra vefat ettiği söylenebilir (Yıldız, 2019:546). El-Cezerî ile ilgili yapılan çalışmalarda tartışma konusu yapılan hususlardan biri de el-Cezerî'nin hangi ırka mensup olduğu konusudur. Fransız ihtilalinden sonra milliyetçilik akımı yayılmaya başlamış bu akım Osmanlı topraklarında 1850'lerden sonra görülmeye başlanmıştır. El-Cezerî'nin yaşadığı dönemde insanların hangi ırktan olduğu çok önemli değildir. Bu nedenlerden dolayı el-Cezerî'nin kaleme aldığı eserde kendi ırkı hakkında bilgi vermesi beklenemez. Ancak el-Cezerî'nin Cizreli olduğunu ve 12. yüzyılda Cizre'nin demografik yapısına baktığımızda en çok Kürtlerin bu yerleşim yerinde yaşadığını göz önüne aldığımızda el-Cezerî'nin Kürt olabileceğini söyleyebiliriz.

Fotoğraf 1: El-Cezerî ve Yaptığı Eserlerden Örnekler

Amida (Amidi-Amedi) Höyük üzerinde bulunan Artuklu Sarayı (Fotoğraf:2-3), Roma döneminde inşa edilmiş olup Artuklular döneminde kapsamlı bir şekilde onarılmış ve bazı mekanları yeniden inşa edilmiştir. Romalılar tarafından inşa edildiği dönemden Osmanlı dönemine kadar kesintisiz olarak kullanılan saray birçok onarım geçirmiştir. Osmanlı

döneminde XVIII. yüzyılda terk edilen yapı, daha sonra yıkılmıştır. Sarayın, hangi Artuklu Sultanı tarafından inşa edildiğine veya onarıldığına dair net bir veri bulunmamaktadır. Ancak el-Cezerî tarafından yapılan Artuklu Sarayı kapısındaki kitabede el-Mansûr Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan'ın (1167-1185) adı geçmektedir (El-Cezeri, 2002: 229; Yıldız, 2021-a: 59). 1961-62 yıllarında yapılan kazılarda bulunan ve günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde sergilenen çinili kitabede bin Sökman ibaresi geçmektedir. Ayrıca bu kazılarda bulunan ve yine günümüzde arkeoloji müzesinde sergilenen çift başlı kartal motifi de Artuklu dönemine aittir. Yapılan kazılarda tespit edilen verilerden ve kaynaklardaki bilgi ve belgelerden sarayın Roma döneminde inşa edildiğini ve daha sonraki dönemlerde de kullanıldığını söyleyebiliriz. Eserin, Amid (Hasankeyf) Artuklu sultanları el-Mansûr Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan (1167-1185) ve Melîk Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed (1200-1222) döneminde onarıldığı tahmin edilmektedir. 1961-62 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında ağırlıklı olarak Artuklu dönemine ait verilere rastlandığından eser, Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından Artuklu Sarayı olarak adlandırılmış ve literatüre bu şekilde geçirilmiştir (Aslanapa, 1968:10-18; Aslanapa, 1991:142-144; Aslanapa, 1993: 192; Altun, 1998:40; Altun, 2011:). Artuklu Sarayı şehirde ve bölgede hüküm süren devletler tarafından kullanılmıştır. Diyarbakır Artuklu Sarayı'nın XIII. yüzyıldaki durumunu gösteren bir çizimde sarayın iki katlı olduğu (**Fotoğraf: 4**), sarayın etrafının bir surla çevrili olduğu ve bu surun burçlarla desteklendiği görülmektedir. Bu surların ve burçların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Yine çizimde saraya doğu tarafta açılan bir kapıdan geçildiği anlaşılmaktadır. 2023 yılında yapılan arkeolojik kazılarda bu kapı tamamen ortaya çıkarılmıştır. Çizimde el-Cezerî'nin meşhur filli su saatinin de içkalede sergilendiği görülmektedir. Osmanlılar döneminde de kullanılan saray Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn kitabındaki Kara Amid Minyatür'üne konu olmuştur. 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte Amid şehrine gelen Matrakçı Nasuh'un çizdiği Kara Amid Minyatürü'nden sarayın çok katlı olduğu ve sarayın iki yanında birer kule olduğu anlaşılmaktadır (**Fotoğraf: 5**). Dönemin Amid şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi sarayı sağlam bir şekilde görmüş, sarayın planı, mimarisi ve süslemeleri hakkında bilgi vermiştir. Saray Osmanlı döneminde XVIII. yüzyılın ortasında terk edilmiş ve daha sonra yıkılmıştır (Yıldız, 2019: 547;

Yıldız, 2021-a: 21,26; Yıldız, 2021-b: 220). İnşa edildiği dönemde etrafı surlarla çevrilen sarayın etrafındaki surlar günümüze kısmen ulaşmıştır (**Fotoğraf: 6**). Diyarbakır'ın ilk içkale surları mahiyetinde olan Artuklu Sarayı'nın etrafındaki surların Roma ve Roma öncesi dönemde inşa edildiği tahmin edilmektedir. İçkale surları Mervaniler döneminde onarılarak bugünkü şeklini almıştır. Eski içkale kuzey batı tarafında bulunan silindirik burçla dış kaleden ayrılmaktaydı. Silindirik burcun devamındaki içkale surları Artuklu Sarayını çevreleyen sur duvarlarıyla birleşmekteydi. Bu surların kalıntıları günümüzde kısmen mevcuttur.

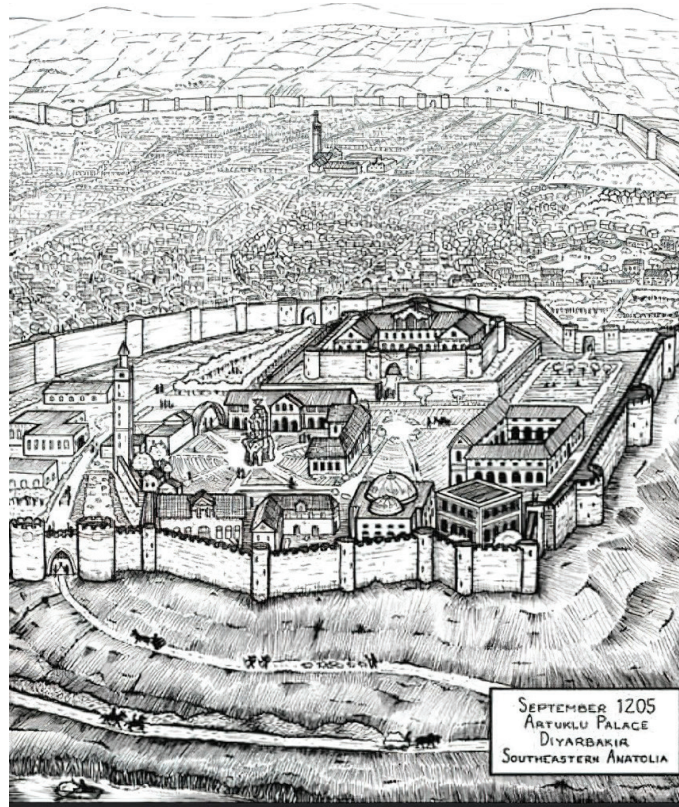
İlk kez 1961-62 yıllarında arkeolojik kazı çalışmalarına başlanan Artuklu Sarayı Kazısı Diyarbakır il sınırlarında yapılan ilk arkeolojik kazıdır. Prof. Dr. Oktay ASLANAPA başkanlığında yapılan kazılar iki yıl sürmüştür (Aslanapa, 1968: 10-18; Aslanapa, 1991: 142-144; Aslanapa, 1993: 192; Altun, 1998: 40). Artuklu Sarayı'nın kalıntılarını gün yüzüne çıkarmak amacıyla 2018 yılından beri arkeoloji kazı çalışmaları Prof. Dr. İrfan YILDIZ başkanlığından bir ekip tarafından devam etmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan verilerden sarayın divanhanesinin avlulu, dört eyvanlı plan şemasına sahip olduğu (**Çizim:1**), sarayın selsebil ve havuzunun oldukça gösterişli, çini, mozaiklerle bezeli olduğu anlaşılmıştır (Aslanapa, 1962; Aslanapa, 1991:142-144; Aslanapa, 1993: 192). Bu çini ve mozaikler kısmen tahrip olmuş bir vaziyette günümüze ulaşmıştır (**Fotoğraf:7**).

Fotoğraf 2: Amida (Amidi, Amedi) Höyük Üzerindeki Artuklu Sarayı Kalıntıları.

Fotoğraf 3: Diyarbakir Artuklu Sarayı Kalıntıları.

Fotoğraf:4- Diyarbakir Artuklu Sarayı'nın 13. Yüzyıldaki Durumunun Tasarlanması (oldpictureofamida.htm internet sitesinden alınmıştır).

Fotoğraf 5: XVI. Yüzyıla Ait Kara Amid Minyatürü (1535-M. Nasuh'dan).

Fotoğraf 6: Artuklu Sarayı'nı Çevreleyen Surlar ve Burçlar.

1962 M. Sözen

2019 İ. Yıldız

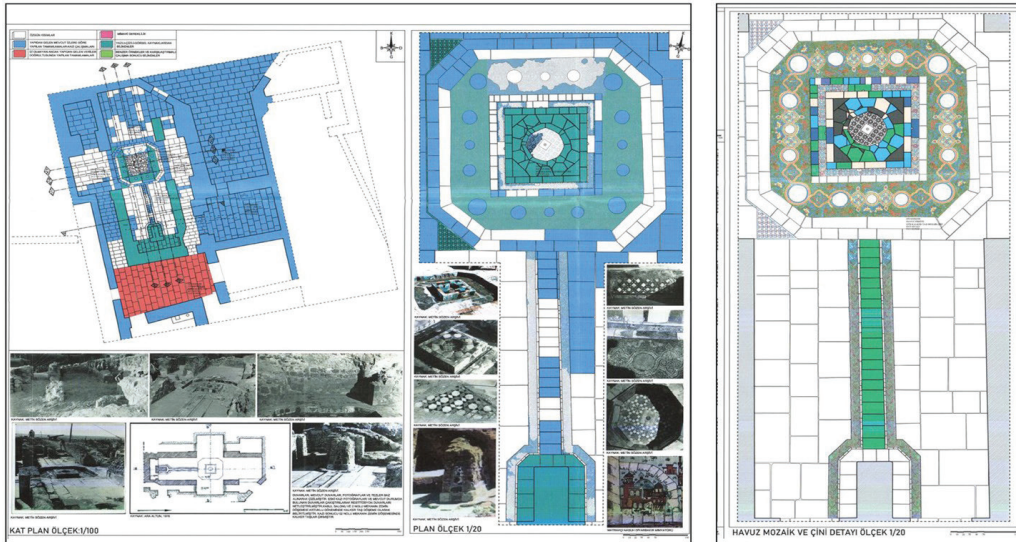

1962 M. Sözen

2019 İ. Yıldız

Fotoğraf 7: Diyarbakır Artuklu Sarayı Selsebilli, Havuzlu Divanhanesi.

Artuklu Sarayı Röleve ve Restitüsyon Planları-2022.

Çizim 1: Diyarbakır Artuklu Sarayı Planı.

Artuklu Sarayı Kapısı

El-Cezerî “El-Câmi‘ Beyne’l-İlm ve’l-‘Ameli’n-Nâfi fî Sınaâti’l-Hiyel” adlı eserinde yaptığı eserlerden 50 tanesini anlatmıştır. El-Cezerî'nin yaptığı eserler güneş saatleri, su saatleri, şerbet partileri için yapılan robotlar, ibrikler, kan alma tekneleri, abdest alma leğenleri, şekil değiştiren fiskiyeler, sürekli çalan flütler, derin olmayan göllerde ve ırmaklardan suyu yukarı çıkaran araçlar, şifreli kilitler ve Artuklu Sarayı kapısıdır.

Artuklu Sarayı kapısı el-Cezerî'nin önemli eserlerindedir. Kitabesine göre el-Cezerî bu kapıyı Amid (Hasankeyf) Artuklu Sultanı Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan (1167-1185) döneminde yaptığı anlaşılmaktadır. Nûreddin Muhammed Amid Artuklu Sarayı'nda 1183- 1185 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu bilgilerden hareketle el-Cezerî'nin Artuklu Saray kapısını 1183-1185 tarihleri arasında Amid (Hasankeyf) Artuklu Sultanı Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan adına tasarladığı anlaşılmaktadır. El-Câmi‘ Beyne’l-İlm ve’l-‘Ameli’n-Nâfi fî Sınaâti’l-Hiyel adlı eserden verilen bilgilere göre kapı 18 karış (4 metre) yüksekliğinde, 6 karış (1.5 metre) enindedir. Kapı iki kanatlı olup dökme pirinçten yapılmıştır (El-Cezerî, 2002: 229). Kapının orta kısmı geometrik süslemelidir. Ortadaki geometrik kompozisyon çiçekli kufi karakterli yazı bordürüyle çevrelenmiştir. Yazı bordüründen sonra bitkisel süslemeli bir bordür mevcuttur. Kapı kanadının üst kısmında pirinç bir levha ve onun üzerinde de dökme pirinçten sağlam bir yağmurluk bulunmaktadır. Kapının bütün çevresi süslü bir pirinç şeritle çevrilmiştir (Yıldız, 2019; 550; Yıldız, 2021-a: 58).

El-Cezerî'nin “El-Câmi‘ Beyne’l-İlm ve’l-‘Ameli’n-Nâfi fî Sınaâti’l-Hiyel” eserinde yer alan ve Artuklu Sarayı kapısına ait olan bu hendesi tertip, levhanın sağ yanında gözüken sütun şekline bakılarak, bu çizimin bir mimarî esere ait olduğu izlenimi vermektedir. Hendesî desenli bir künde-kârî kapıyı andıran levhanın en üst kısmında, siyah zemin üstüne altınla işlenmiş enlemesine gelişen islîmi desenli bir taç bezemesi bulunmaktadır. Bu taç bezemesinin altında, birisi kahverengi zemin üzerine kırmızı çiçekli; diğeri siyah zemin üzerine altın işlemeli rumî desenlerinin yer aldığı iki sıra halinde, levhadan başlığa geçiş bezemesi yer almaktadır.

Fotoğraf 8: El-Cezerî Tarafından Yapılan Diyarbakır Artuklu Sarayı Kapısı.

Levhanın etrafı, zemini altınlanmış kırmızı renkli ulamalı düzende gelişen enine simetrik bir rumî pervazla çerçevlenmiştir. Bunun içinde, kâğıdın kendi rengi üzerine kırmızı ile renklendirilmiş rumî/islamî kıvrımlarından meydana gelen nebatî tezyinatla beslenmiş müzeyyen kufî yazı, levhayı üç yönde çepeçevre sarmaktadır. Kitâbe altınla yazılmış olup siyah mürekkeple tahrirlenmiştir. Kitabede üst satırda; “*el-Mülkü li'llâhi'l-vâhidi'l-kahhâr*” (mülk tek ve Kadir-i Mutlak olan Allah'ındır) ibaresi yer almaktadır.¹ Sağ yan tarafta (yukarıdan aşağıya doğru); “*İzzü li-Mevlânâ*

¹ Kitabenin çözümlemesini yapan Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU'na ve kapı üzerindeki süslemelerin yorumlamasına destek sunan Prof. Dr. Aziz DOĞANAY'a ve Prof. Dr. Gülsen BAŞ'a teşekkür ediyorum.

el-Melik el-Âlim el-Âdil el-Müeyyed el-Muzaffer” ibareleri yazılıdır. Sol yan tarafta ise (aşağıdan yukarıya doğru); “el-Mansûr Nûreddin Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan” yazılıdır.

Levhanın ortasında baklava dilimli ızgara sisteminden geliştirilen altı kollu yıldızlardan meydana gelmiş handesî bir kompozisyon yer almaktadır. Altı kollu yıldızların çevresine yine altı kollu yıldız saran halkalar yerleştirilmiş olup, merkezde yer alan altı kollu yıldızların etrafına da ızgara çizgilerinin kırılarak kesişmesiyle meydana gelen sekiz kollu yıldızlar konurulmuştur. Levhanın ortasındaki altı kollu yıldızın içine kırmızı mürekkeple kâinâtın yaratıcısına işaret eden ‘*Hû*’ zamiri yazılmıştır. Bu yazı duruş itibarıyla kapı tokmağını andırmaktadır. Artuklu Sarayı'nda yapılan arkeolojik kazılarda şimdiye kadar bu kapıya ait herhangi bir kalıntıya ulaşılamamıştır.

Artuklu Sarayı Kapı Tokmağı

El-Cezerî tarafından tasarlanan Artuklu Sarayı Kapı tokmağı günümüze ulaşmamıştır. Ancak kendisi tarafından kaleme alınan “El-Câmi‘ Beyne'l-İlm ve'l-‘Ameli'n-Nâfi fî Sınaâti'l-Hiyel” kitabında bu kapı tokmağının çizimi bulunmaktadır. Artuklu Sarayı'nda şimdiye kadar yapılan kazı çalışmalarında bu kapı tokmağına ait herhangi bir ize rastlanmamıştır. Kapı tokmağında simetrik ve profilden verilen iki ejder figürünün gövdeleri orta kesimde düğüm yapmaktadır. Ejderlerin kuyrukları, altta ayrıca birbirine düğüm yapmaktadır. Ağızları açık tutulan ejderler uzattıkları dillerini cepheden bir aslan başını tutar vaziyettedir (**Fotoğraf: 9**). Çift ejder motifi, Asya kültürlerinde ve Doğu mitolojilerinde sıkça görülen ve genellikle güç, ihtişam, koruma ve iyi şans gibi pozitif özelliklerle ilişkilendirilen bir semboldür. Uzak Doğu kültüründe ejdere yüklenen mana, İslam'daki büyük meleklerden Mikâil'e benzemektedir. Su ve yağmurun, dolayısıyla bereketin kaynağında yer alır. Batı kültüründe olumsuz karşılanan ejder, İslam kültüründe her iki yönüyle de görülmektedir. Ejder, Arslan, Devletkuşu ve benzeri sembollerin çifterli olarak kullanılması aynı zamanda bir devlet sembolüdür. Burada çift ejder arslanla birleşerek çok güçlü bir iktidar sembolü elde edilmiştir. İslam kültüründe arslan figürünün Hz. Ali ile özdeşleşmesi ve burada bir kapı üzerinde iki ejder arasında yer alması Alevî kültüründeki dört kapı kırk makam ve miraçnamelerdeki Hz. Ali

figürüyle de benzerlik göstermektedir. Çift ejder motifi, Artuklu, Eyyûbî, Memluklu ve Anadolu Selçukluları sanatında sıkça kullanılan bir figürdür. Çifterli kullanılan ejderlerin başları genellikle birbirine bakar ve gövdeleri kıvrık, kuyrukları birbirine dolanmış vaziyette resmedilirler. Bazen kuyruk kısmı da farklı bir başa dönüşerek kendi gövdesini ısırır. Bu sembollerin tasavvufî da ilgisi vardır. Artuklu Sarayı kapı tokmaklarında uygulanan tasarımın benzeri yine el-Cezerî tarafından yapıldığı tahmin edilen Cizre Ulu Camisi kapı tokmaklarında görülmektedir (**Fotoğraf:10**).

Fotoğraf 9: Amid Artuklu Sarayı Kapı Tokmağı.

Fotoğraf 10: Cizre Ulu Cami Kapı Tokmağı.

El-Cezerî'nin Tasarladığı Isıtma Sistemi Kalıntıları

Sarayda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında mekanlar içerisinde ısıtma sistemine (kalorifer sistemine) ait sıcak su kanalları tespit edilmiştir. Günümüzden yaklaşık olarak 1800 yıl öncesine Roma dönemine ait olan bu kanallar sayesinde sarayın doğu tarafında bulunan hamamın sıcak suyu sarayın mekânlarına dağıtılarak bir ısıtma sistemi oluşturulmuştur. Bu kanalların yan duvarları tuğlalarla örülmüş olup zeminleri harçla sıvanmıştır. Kanalların üzeri ise kalker taşlarla kapatılmıştır. Kanalların içerisinde tuğlaların kullanılması ve zeminin sıvanması ısı kaybını azaltmak amaçlıdır (**Fotoğraf: 11**).

Artuklu Sarayı'ndaki Roma Dönemi Isıtma Sistemi -2020.

Artuklu Sarayı'ndaki Artuklu Dönemi Isıtma Sistemi-2021.

Fotoğraf 11: İçkale Artuklu Sarayı Kazısı'nda Tespit Edilen Isıtma (Kalorifer) Sistemi.

Artuklu Sarayı kazısında Roma dönemindeki ısıtma sistemi dışında Artuklu dönemine ait olduğu tahmin edilen ısıtma (kalorifer) sistemi de tespit edilmiştir. Bu sistem sarayda yaşayan el-Cezerî'nin tasarladığı bir ısıtma (kalorifer) sistemi olduğu tahmin edilmektedir. Sarayın 5 Nolu Mekânı olarak adlandırılan mekânın güney duvarına bitişik tuğla ile örülmüş ocak ve su akıtma sistemi olduğu tahmin edilen 1.73 m uzunluğunda, 0.56 m genişliğinde bir mimari öge tespit edilmiştir. Bu mimari ögenin batı kısmında çapı 0.31x0.31m olan kare biçiminde bir açıklık, doğu kısmında ise kısmen tahrip olmuş ağız kısmının çapı 0.27x0.27m ölçülerinde olan dikey bir künk mevcuttur. Duvarın içinde ise sıvalı su deposu bulunmaktadır. Duvarın kuzey yüzünde zemin seviyesinin alt kodunda zemini tuğladan yan duvarları bazalt taştan yapılıp sıvanan ve üstü sal taşları ile kapatılan bir sıcak su kanalı bulunmaktadır. Sal taşlarının aralarındaki boşluklar harç ile sıvanarak ısı kaybı önlenmeye çalışılmıştır. Mimari ögenin batı tarafında bulunan açıklığın üstünde bir ocak olduğu bu ocağın üzerine el-Cezerî'nin yaptığı otomotik ibriğin konulduğu, ocakta kaynayan suyun ibrikten dikey su künkünün içine döküldükten sonra depoya dolduğu ve kanallarla mekanlara dağıtılarak mekanların yerden ısıtıldığı anlaşılmaktadır (**Fotoğraf: 12**).

Fotoğraf 12: El-Cezerî'nin Tasarladığı Tahmin Edilen Artuklu Dönemi Isıtma Sistemi.

Artuklu Sarayı İklimlendirme Sistemi

2019-2020 yılı kazı sezonunda Artuklu Sarayı kabul salonunda ve onun bitişiğindeki 5 Nolu Mekan'da el-Cezerî tarafından tasarlandığı tahmin edilen iklimlendirme sistemi ortaya çıkarılmıştır. 1961-62 yılına ait kazı sonrası fotoğraflardan aynı sistemin divanhene kısmında da olduğu anlaşılmaktadır. Bu sistem daha çok sultanın kullandığı mekanlarda karşımıza çıkmaktadır. Yapılan kazılarda bu sisteme soğuk su kanalının bağlandığı tespit edilmiştir. Bu sisteme bağlanan soğuk suyun etkisiyle yazın mekanların serinletildiği tahmin edilmektedir. Kabul salonunun güney duvarının ortasında tuğla malzemedan yapılmış ve içinde pişmiş topraktan yapılan su künklerinin bulunduğu bir sistem ortaya çıkarılmıştır. Aynı sistem kabul salonunun bitişiğindeki 5 No'lu Mekânın kuzey duvarında da tespit edilmiştir (**Fotoğraf:13**). 5 No'lu Mekânın kuzey duvarına bitişik, taş kaide üzerine tuğlalarla örülmüş dikdörtgen platform 1,73 m x 0,56 m ölçülerindedir. Dikdörtgen platformun içinde yukarı doğru çıkan 27 cm çapında üç adet pöhrenk bulunmaktadır. Kabul salonunun güney duvarının ortasında bulunan iklimlendirme sistemi de 5 No'lu Mekândaki iklimlendirme sistemi ile benzerdir (**Fotoğraf:14**).

Fotoğraf 13: El-Cezeri'nin Tasarladığı Tahmin Edilen Artuklu Dönemi İklimlendirme Sistemi.

Fotoğraf 14: El-Cezeri'nin Tasarladığı Tahmin Edilen Artuklu Dönemi İklimlendirme Sistemi.

Sonuç

Artuklu Sarayı, Amid şehrinin yönetim merkezinde inşa edilmiştir. 1961-62 ve 2018-2023 yıllarında yapılan kazılarda kalıntıları ortaya çıkarılan Artuklu Sarayı, bölgede günümüze kalıntıları ulaşan tek saraydır. Saray, diğer saraylarda olduğu gibi etrafı içkale surlarıyla çevrilmiştir. Roma döneminde inşa edilen saray Osmanlı döneminde XVIII. yüzyıla kadar kesintisiz olarak kullanılmıştır. Saray, Amid merkezli kurulan bütün devletlerin başkent sarayı olarak kullanılmıştır. Artuklu Sarayı planı, mimari

özellikleri, süsleme özellikleri, çini ve mozaik bezemeleri bakımından mimarlık tarihi açısından önem arz etmektedir. Plan ve mimari özellikleri yanında Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı, el- Cezerî gibi büyük bir İslam alimi ve mucidinin yetiştiği ve sibernetik, robotik, otomasyon, bilgisayar ve teknolojinin temellerinin atıldığı mekan olması açısından bilim tarihi açısından önem arz etmektedir. Sarayda 25 yıl yaşayan el-Cezerî sarayda bir çok çalışma yapmış ve eserlerini burada üretmiştir. Ancak şimdiye kadar yapılan çalışmalarda el-Cezerî'nin yaptığı ve el Hiyel kitabında tanıttığı eserlerin izine rastlanmamıştır. Bu eserlerden el-Cezerî'nin saray için yaptığı kapı ve kapı tokmağı özellikle dikkat çekmektedir. Saray kısmında yapılan çalışmalarda şimdiye kadar sarayın mekanlarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Kazılarda aynı zamanda el-Cezerî'nin tasarladığı tahmin edilen Artuklu dönemine ait ısıtma (kalorifer) sistemi ve iklimlendirme sistemi de gün yüzüne çıkarılmıştır. Tespit edilen bu sistemler dönemleri açısından önemli sistemlerdir. Günümüzdeki kalorifer sisteminin proto tipi olan bu ısıtma sistemi saraylarda bulunan en erken tarihli ısıtma sistemlerindedir. Yine sarayda tespit edilen iklimlendirme sistemi de farklı bir sistemdir.

Kaynakça

Altun, A. (1978), *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Altun, A. (1998), Ort çağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Altun, A. (2011), "Diyarbakır İç Kale Artuklu Sarayı", Yıldız, İ. (Ed.), *Medeniyet- ler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (s. 123-139). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Yayını.

Bedî'üz-Zamân Ebû'l-'İzz İsmâ'il bin er-Razzâz El-Cezerî (2002), *El-Câmi' Bey- ne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fî Sinaâti'l-Hiyel*, (Çev. S. Tekkeli, M. Dosay, Y. Unat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Çalışkan, D. (2016). "Günümüzde Cezeriyi Anlamak", Eriş, M. -Ağırakça, A. (Ed.), *Karanlık Gösterilen Aydınlik Çağ Uluslararası Sempozyum El-Cezeri* (s. 65-82). İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Kültür Yayınları.

Çayırdağ, M. (1986). “Ebu'l İzz El-Cezeri'nin Hayatı ve Yaşadığı Devir”, Köker,

A. H. (Ed.), *Ebu'l-İz El-Cezeri Sibernetik Bilminim Öncüsü Artuklu Sarayı – XIII. Asır*,

(s. 1-6) Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nasibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını.

Yıldız İ. (2022a). Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2021 Yılı Çalışmaları, Battal, S. (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar – IV*, (s. 483- 502). İzmir: Serüven Yayınevi.

Yıldız İ. (2022b). Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2019 Yılı Çalışmaları, (Ed.) Battal, S. (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler – III*, (s. 233-254). Ankara: Gece Yayınevi.

Yıldız, İ. (2021a). Diyarbakır Artuklu Sarayı, Hacıgökmen, M.A. (Ed.), *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler-2*, (s. 18-60), Konya: Selçuklu Belediyesi Yayını.

Yıldız, İ. (2021b). Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2018 Yılı Çalışmaları, Aydemir E.- Sağlık S. (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirme- ler – III*, (s. 217-37). Ankara: Gece Yayınevi.

Yıldız, İ. (2019). El-Cezeri'nin Yaşadığı Artuklu Sarayı'nın Bilim Tarihi Açısından Önemi. Özcoşar, İ. - Karakaş, A. - Öztürk, M. -Aslan S. (Ed.), *Keşf-i Kadîmden Vaz'-ı Cedîde İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*. (s. 545-556). İstanbul: Divan Kitap.